

TILTÓ SZÓLÁSAINK GYAKORISÁGI ADATAI

Nagy L. János

1. A dolgozat része egy nagyobb igényű munkának, amelynek a célja, hogy leírja a tiltó formák használatát a mai magyar nyelvben. Eszerint tiltó alakokat tartunk mindig szem előtt, s a kommunikatív szerepüket kutatjuk. Úgy véljük, sokat megtudhatunk a tiltás természetéről, ha megfelelő alapossggal jellemezzük mindazokat a tényezőket, amelyek ebben szerepet játszanak.

Tiltó formának nevezzük a tagadó felszólításokat: a *ne (se) + ige* alakulatokat. Korábbi munkánkban azonban (Tagadó nyelvi formák a Kresz szövegében; bölcsész-doktori értekezés, JATE, Szeged, 1981.) ezeken kívül a direkt [közvetlen] tiltás eszközeinek találtuk a *nem szabad, nem...-het* formákat. (A fogalomra lásd KÁROLY SÁNDOR, NyK. 1964. 87. l.) Ez utóbbiak ugyanis az engedélyezés megtagadását fejezték ki. O. NAGY GÁBOR gyűjteményében (Magyar szólások és közmondások, Gondolat, Bp. 1976.) felfedeztünk olyan idiómákat is, amelyek maguk állító formájúak voltak, értelmezésükben azonban a fenti szerkezeteket olvastuk. Az ÉKSz így fogalmaz: „tiltó” = ’tilalmat tartalmazó v. kifejező’ (II. 1374. l. 4. kiad.). Ezek alapján vettük figyelembe a vizsgált formákat.

A már említett korpuszban nem találni példát az indirekt vagy közvetett tiltásra. Jellemző, hogy *tilos* szavunk csak főnévként fordul elő, egyetlen esetben (t 437: „Tilosba is bevág a kasza” — 673. l.).

1.1. Mint tudjuk, a tiltó mondat az egyetlen olyan típusa tagadó szintaktikai egységeinknek, amely külön nevet kapott. Pl. a tagadó felkiáltásnak ilyen elnevezése nincs. Így az idiómagyűjtemény adatait mint mondatokat vizsgáljuk: előbb az egyetlen egységnyi, 1 tagmondatos formákat elemezzük, majd az alárendelő alakulatokat, azután pedig a mellérendelő viszonyúakat. Amikor a tilalmat tartalmazó szólásokat láttuk, röviden kitekintettünk az értelmezésre is. A lexikai, szemantikai, szintaktikai szempontokon kívül fontosnak ítéljük a mondatvégi felkiáltójelet is. Ezután összegezzük számadatainkat, s felvetünk egy-két pragmatikai jellegű kérdést is.

A vizsgálatban a következő sorrendet követjük: a csoport egy jellemző példájának bemutatása, az ige sorrendi helye, az alany személye, a mondatvégi írásjel, az argumentumok fajtája.

Az adatok elemzésében előrebocsátva adjuk meg a konstrukció formáját. A jelek értelmezése: $\bar{A}$ = állítmány, A = alany, T = tárgy, H = határozó, j = jelző, $/$ = a mondatrészi alárendelés általános jele, Δ = a tagmondati alárendelés általános jele, $+$ = a kapcsolatos viszony jele, $\neq$ = a kizáró ellentét jele, $*$ = a szembeállító ellentét jele, $\leftarrow$ = a magyarázó viszony jele, $\rightarrow$ = a következtető viszony jele, $-$ = az egyenrangú mondatelemek közötti jel. A példa után adjuk az O. NAGY GÁBOR-kötet vezérszavának betűjelét (pl. g), az adat sorszámát a kulcsszó anyagában és a munka lapszámát.

2. Az egyetlen tagmondatnyi idiómák tagolódása: 1 argumentummal, több argumentummal, halmozás, ellipszis, nem tiltó variánsok.

2.1. Egyetlen mondatem áll az ige mellett 27 szólásunkban pl. az (1)-ben. A konstrukció formája: $\dot{A}/H$.

(1) *Ne ágaskodj a gerenda alatt!* = ne akarj többet, mind amennyit a lehetőségeid engednek. (táj.)

(g 246, O.N.G. 239. 1.)

13-szor az állítmány kezd, a címzett 21 adatban 2. személyű, 23 idiómát felkiáltójel zár. Az ige mellett 2 alany, 10 tárgy, 12 határozó áll, ez utóbbiak közül 8-nak jelzője is van; 3 adatunkban megszólítást látunk.

2.2. Több argumentumot találunk az ige mellett 37 szólásunkban és közmondásunkban. Formája: $\dot{A}/H-T$.

(2) *Ne végy nyelvvel igazat!* = ne akard, hogy mindig neked legyen igazad! (rég.)
(ny 169, O.N.G. 507. 1.)

16-szor az ige áll elől, 32-szer második személyű, 22-nek a végén felkiáltójelet látunk. 1 alanyt, 12 határozót, 8 tárgyat, 16 határozót és tárgyat tartalmaznak a konstrukciók.

2.3. A halmozott mondatemek 11 szólásunkat jellemzik. A konstrukció: $(T-T)\setminus\dot{A}$.

(3) *Hadat, pört soha ne kívánj!* = örülj, ha békességben élhetsz! (rég.)
(h 19, O.N.G. 258. 1.)

Mindegyik halmozás megelőzi az igét, a címzett 2. személyű. 10 adatunk végén megvan a felkiáltójel. 3 alany és határozó, 7 tárgy és határozó, 1 tárgy birtokos jelzője mellérendelő szerkezet.

2.4. Elliptikus szólásainkból az ige hiányzik, a számuk 8. Konstrukciója: $(\dot{A})/(h\setminus H)$.

(4) *Ne olyan hegyesen!* = alább a hanggal, viselkedj szerényebben! (táj.)
(h 612, O.N.G. 280. 1.)

A fele adatot a tiltószó kezdi, 6-nak a végén felkiáltójel van. 1 alanyt, 2 alanyt és határozót, 3 szerkezetes határozót, 1 tárgyat és határozót, 1 határozós példát találunk.

2.5. A következő 28 idiómának van nem tiltó változata O. NAGY GÁBOR kötetében. Formája: $\dot{A}/(i\setminus T)$ vagy $\dot{A}/(i\setminus A)$

(5) *Ne akarj [nem jó] mindent tudni!* = ne kíváncsiskodj!
(m 832, O.N.G. 482. 1.)

Csak 7 adatunkat kezdi az állítmány, 24 ige 2. személyű, 14 szólásunk végén áll felkiáltójel. Alannyal 1, tárggyal 4, határozóval 5 igét találhatunk. Alanyt határozóval 2, tárgyat határozóval 14, két határozót 1 példa mutat.

1 változata 15 idiómának van, kettő 8-nak, több 5-nek. A nem tiltó változatok: *nem kell*, *nem való*, *nem lehet*: 8, *nem jó*: 4, kijelentő ige 6, hasonlítás: 5, állítás-kérdés: 2, ellipszis: 2, egyéb: 2.

3. Alárendelő szerkezeteink alosztályait a tagmondatok minősége és sorrendje együttesen adja, s csak egyféle mellékmondatban található tiltás.

3.1. Tiltó főmondatunk okhatározói mellékmondata 22-szer van. A konstrukció: $[\dot{A}], VOC-H$

Δ
 $T\setminus\dot{A}$

(6) *Ne, piszkafa, mert tüzet hány!* = ne nyúl hozzá! (táj, tréf.)

(p 628, O.N.G. 560. 1.)

Néhány hasonló főmondat: „*Ne szúrka, Peti!*”, „*Ne piszka, Peti!*”, „*Ne terefere!*”.

Az állítmány (és a „ne piszka” stb.) áll elől 19 adatunkban, mindegyik szólásunk 2. személyűnek fogható fel. 9 mondatvégi felkiáltójelet találunk.

Egyetlen formában látjuk 18 idiómánkat. A főmondatban egyedül van (esetleg megszólítással) 8 állítmány, tárggyal 4, határozókkal 2, tárggyal és határozóval 4. Önálló indoklást ad 2, párhuzamot 2 példánk.

Több variánst az indoklás különböztet meg 2-szer, más-más alárendelés 2-szer, 1 vegyes.

3.2. Feltételes mellékmondat követi a tiltó főmondatot 21 szólásunkban, 2 főmondat nem explicit, sokféle lehet. A forma: $T \setminus \overset{\Delta}{A}/H$

$\overset{\Delta}{A}$

(7) *Tanácsot ne adj, ha nem kérnek!* = kevesen szeretik a kéréstlen tanácsadót. (rég)

(t 92, O.N.G. 660. 1.)

19 főmondatunkban 17-szer az ige kezdi a sort, 18 második személyű, 11 mondatvégi felkiáltójelet van.

Egyetlen alakja van 15-nek, argumentumaik: csak állítmány 8, tárgy 3, határozó 4 szólásban. A többváltozatú példákban 3 állító felszólítás, 1 megengedés található.

3.3. A főmondat után vonatkozó mellékmondat következik 22 konstrukcióban.

A konstrukció: $\overset{\Delta}{A}/T$

$T \setminus \overset{\Delta}{A}$

(8) *Ne vedd el, amit nem adhatsz!* = ne vedd el előlem a világosságot, ne állj előm! (tréf.)

(e 463, O.N.G. 172. 1.)

A tiltószós ige kezdi a főmondatot 19-szer, második személyű 21. 9 mondatvégi felkiáltójelet látunk.

16 egyalakú szólás főmondatában csak az állítmány van 6-szor, 1-1 argumentummal 3-szor, többel 7-szer. A többalakúak főmondatában általában határozó áll az ige mellett, a váltakozás formái: *nem kell*, feltételes állítás, kijelentő tagadás, önállósult indoklás.

3.4. Az újabb csoport 17 tagjának *hogy-gyal*, *mint*-tel kezdődő mellékmondata van. Forma: $\overset{\Delta}{A}/H$

$j \setminus \overset{\Delta}{A}$

(9) *Ne viczorogj, mint a fazekas ebel!* = ne nevedd! (táj)

(f 372, O.N.G. 201. 1.)

Mindegyik főmondatot az állítmány indítja, 12 második személyű, 9-nek a végén felkiáltójelet van.

A *hogy* kötőszónak főmondatában magában áll 7 igénk, 1 argumentummal 3. A *mint* kötőszósokban 6 állítmány egyedül, 1 határozókkal látható.

3.5. Előrevetett feltételes mellékmondat után áll tiltó főmondat 17 szólásunkban. Konstrukció: $H \setminus \overset{\Delta}{A}$

$\overset{\Delta}{A}$

(10) *Ha szegény vagy, ne táncolj!* = aki szegény, húzza meg magát, éljen szerényen! (rég)

(sz 377, O.N.G. 620. 1.)

13 főmondatot az állítmány kezd, mindegyik ige 2. személyű, 10 példánk felkiáltójellel zárul.

Az egyalakúak 15 főmondatában 2 állítmány egyedül, 6 a tárgyával, 2 határozójával áll, tárgyjal és határozóval 4. A megengedő szerkezet főmondatában szerkezetes határozó van.

A többváltozatú 2 adatban hasonlat és vonatkoztatás váltakozik a feltételes formával, a főmondatukban az állítmány tárggyal látható.

3.6. Előrevetett vonatkozó mellékmondata 36 tiltó alakú főmondatunknak van. Lássuk az előző alosztállyal rokon példát. Formája: $A \setminus \overset{\Delta}{A} / H$ $H \setminus \overset{\Delta}{A} / H$

$$A \setminus \overset{\Delta}{A} / (j \setminus H) \quad A \setminus \overset{\Delta}{A} / H$$

(11) *Akinek vaj van a fején, ne menjen a napra! Ha vaj van a fejedén, ne állj a napra!* = ha valaki ludas valamiben, jobb, ha meghúzza magát.

(v 32, O.N.G. 704. 1.)

28 főmondatot állítmánya kezd, 12 ige második személyű. Rendkívül érdekes a 2. személyű feltételes és a 3. személyű vonatkozó szerkezet párhuzama. 14 mondatvégi felkiáltójelet láthatunk.

25 egyalakú idiómának főmondatában 8 „magányos” állítmány van, tárgyjal 6, határozóval 11 található.

2 többváltozatúnak a tiltó főmondatában áll egyedül az állítmány, 9 esetben tárggya vagy határozója van. A változatok közül 3 a már említett feltételes, 1 sorrendi csere, 1 következtető mellérendelés, 1 önálló indoklás, 1 feltételes állítás, 2 tagadó kijelentés, 1 állítás, 1 párhuzamos szerkezet.

3.7. Lássunk most 28 mellékmondati tiltó formát, közülük csak 2 áll főmondata előtt.

Konstrukciója: $H - T \setminus \overset{\Delta}{A}$

$$T \setminus \overset{\Delta}{A}$$

(12) *Hogy dolgozod (meg) ne bánd, a nyomorultat szánd!* = légy részvétellel a nyomorultak iránt! (rég)

(d 306, O.N.G. 148. 1.)

A tiltó alakot tartalmazó mellékmondatban csak 11-szer áll a kötőszó után az állítmány, 19 esetben második személyű. Felkiáltójelet 7 adatunk végén láthatunk.

21 egyalakú, ebből 10 következményes jelentésű, állítmányuk általában határozójával, 1-1 alanyával vagy tárgyával található. 4-nek a főmondatában indulatszó van, 5-nek implicit a fölérendelt tagmondata, 2 pedig megelőzi azt. E 11-ben is 1-1 argumentum a jellemző.

Többalakú idióma 7, ezekben a variánsok: állítás, tagadó állítás, feltételes módú ige.

4. A következő szólások és közmondások tiltó formái mellérendelt tagmondatokban állnak, az alosztályokat ezen alakok sorrendje adja.

4.1. Több tiltó egységet mutat 10 idiómánk. Formája: $(\overset{\Delta}{A} / T) + (H \setminus \overset{\Delta}{A})$.

(13) *Se el ne hidd magad, se kétségbe ne essél!* = ne légy önhitt, de ne veszítsd el önbizalmadat se! (rég)

(e 421, O.N.G. 171. 1.)

Az egyes tagmondatok igéi jellemzően vagy egyedül állnak (ilyen 7), vagy megelőzi őket argumentumuk (16 a 26-ból). Mindegyik ige 2. személyű, 8-nak végén látható a felkiáltójel.

8 idióma egyalakú, mint láttuk, igéik magukban állnak, vagy 1-1 tárgy, határozó mellett. 2 többváltozatú, mindkettő ellentétre épül, a tagmondatok határozók, illetve tárgyak párhuzamát adják.

4.2. Egy tiltó egység után ellentétes folytatást mutat 12 szólásunk. Konstruktója: $(\bar{A}/T) * (\bar{A}/T)$.

(14) *Ne szemeld a másét, csépeled a magadét!* = ne a más dolgával, a más hibáival, hanem a magad ügyeivel törődj! (rég)

(m 470, O.N.G. 469. 1.)

8 tiltó tagmondatban az állítmány kezd, 10 igealak második személyű, 6 rövidebb szólásunk felkiáltójelre végződik.

A tiltó tag állítmánya tárggyal vagy határozóval áll. Az ellentét fajtái: 5 kizáró, 4 megszorító, 3 szembeállító; 2 főmondat között van 6-szor, szerkesztett főmondat után 3-szor, bonyolultabb szerkezetek főkapcsolásában 3-szor.

4.3 Tiltás után magyarázat, következtetés: 27. A(15) konstruktója. $(\bar{A}/T) \leftarrow \bar{A}$
(15) *Ne ijessz oroszlánt: megijeszt!* = ne ingereld azt, aki erősebb, hatalmasabb nálad, mert könnyen ráfizethetsz vakmerőségedre! (rég)

(o 167, O.N.G. 520 1.)

Tagmondatát 24 ige kezdi, mindegyik állítmány 2. személyű, 12-nek felkiáltójel van a végén.

A 16 magyarázó szerkezetben 6 tiltott állítmány magában áll, 5 tárggyal, 5 határozóval. A 11 következtetéből 5 állítmány egyedül, 3 tárggyal, 3 határozójával látható.

21 adatunk egyalakú, a többalakúak közül 4 tagadó kijelentéssel, 2 állító felszólítással váltakozik.

4.4. A csoportok sorát 42 olyan mellérendelés zárja, amelyekben a tiltás a főkapcsolás után áll. Formája: $(H-A) \rightarrow (\bar{A}/H)$.

(16) *Tálban (a) konc, ne nézz az asszonyra!* = inkább a hasával törődjék az ember, mint nők után futkosson! (rég)

(t 38, O.N.G. 658. 1.)

A tiltó tagmondatban 31-szer az ige áll elől, második személyű vagy magázó 36, megtalálható a felkiáltójel 25 idióma után.

Egyalakú 27 szólásunk. Ellentét utótagjában 8-ból 3-szor önálló az állítmány, tárggyal vagy határozóval látjuk 5-ször. Ugyanígy 5 magyarázatból egyedül 2, határozóval 3 igét találhatunk.

Több komponensű formában főkapcsolásban 4, alsóbb fokú viszonyban 5 tiltás akadt. 15 többváltozatú idiómában a variánsok: ellipszis, kijelentő tagadás, állítás, sürgetés, kiegészítés.

5. Most összefoglaljuk idiómáink eddigi adatait, s egyben feltüntetjük azt is, hogy mennyi közöttük az igazi tiltás, mennyire érvényes a tiltó forma. Ezt a táblázat szélső oszlopa (valós) adja.

	összesen	Á elől	2. személy	!	valós
— 1 tagmondat:					
1 argumentum	27	13	21	23	16
több argumentum	37	16	32	22	17
halmazás	11	—	11	10	—
ellipszis	8	—	—	6	3
változat	28	7	24	14	4
— alárendelés:					
F/ok	22	18	22	9	9
F/ha	21	17	18	11	8
F/von.	22	20	21	9	8
F/hogy, mint	17	17	12	9	4
ha\F	17	13	17	10	6
von\F	36	28	12	14	13
F/ne	28	12	5	7	1
— mellérendelés:					
NE—NE	10(25)*	7	25	8	6
NE×F	12	8	10	6	2
NE—F	27	24	27	12	11
F—NE	42	31	36	25	12
Összesen:	365	232	293	195	120

(* 25 tiltó formájú tagmondat)

Kiemeljük 3 legfőbb adatunkat százalékosan is.

	száma	!	valós	valós: !	!összes	valós: összes
1 tagmondat	111	75	40	53,33%	67,56%	36,03%
alárendelés	163	69	49	71,01%	42,33%	30,06%
mellérendelés	91	51	31	60,78%	56,04%	34,06%
Összesen	365	195	120	61,53%	53,42%	32,87%

5.1. Most arra a kérdésre válaszolunk: hogyan különböztettük meg a „valós” tiltásokat a többitől. Azt figyelhettük meg, hogy akár van idiómánk végén felkiáltójel, akár nincs, nem igazán tiltanak valamilyen cselekvést vagy magatartást.

5.1.1. A legtöbb „nem igazi” tiltás tulajdonképpen jótanács, 103 ilyen akadt a példánk között. Valójában eligazítanak, erkölcsi tanulságot fogalmaznak meg; ilyenek például az 1 tagmondatnyi halmazos adatok. Formája: $(H-T) - (H-T) \setminus \hat{A}$.

(16) *Este leányt, harmaton fűvet ne nézz!* = este, lámpafénynél a legtöbb lány szebbnek látszik, mint amilyen a valóságban. (táj)

(I 191. O.N.G. 422. 1.)

5.1.2. Nyomatékos állítás, biztatás, sürgetés rejlik a tiltó forma mögött 95 adatkban. Ilyen pl. a (17). A konstrukciója: (IND, VOC) — $\bar{A}$. (IND indulatszó VOC = megszólítás.)

(17) *Coki, pokróc, ne vakaróddz!* = mehetsz, amerre a szemed lát; le is út, fel is út! (táj)

(p 725. O.N.G. 563. 1.)

5.1.3. Gúnyolódás, rosszkívánság, tréfa is adódik 47 tiltó formában. Ilyen a (18). A forma: $\bar{A} * \bar{A}$.

(18) *Reszkess, de ne félj!* = (gyáván viselkedő ember csúfolása). (rég, gúny)
(r 135, O.N.G. 576. 1.)

5.2. Mint a bevezetésben jeleztük, elképzelhető lenne olyan tiltás is, amely nem tartalmaz tiltószót. Az értelmezéseket hívtuk segítségül, ezek adatai a következők.

Az értelmezésben *ne* található 246 szólásban. Az idióma után felkiáltójelel áll 77 esetben, az értelmezés után 90-szer, 79 adatban egyáltalán nincs.

Az idiómák végén kérdőjel felkiáltójelel látható 5-ször, figyelmeztetést, leintést tartalmaz 10, felszólítást 12, jótanácsot 14, átkot, fenyegetést, buzdítást 9; *ne tedd, hanem tedd* értelmű 27.

Ha az értelmezésben látunk felkiáltójelet, akkor jótanácsot olvashatunk 33-szor, *ne félj-* típusú 14, 'hagyj' értelmet ad 14, 'nem szokás'-13, felszólítást fejez ki 16.

5.3. *A nem szabad* megtalálható 4 idióma szövegében, 93 értelmezésében. Az iménti tartalmakat fejezik ki, az értelmezés 2 felkiáltójelet az ottani igék felszólító módja indokolja.

Megvizsgáltunk 37 *nem...het* típusú értelmezést is, 6-nak a végén felkiáltójelel van, ezek felkiáltó mondatok.

Tanulmányoztunk 38 *nem kell* értelmezésű példát is, valamennyi jótanácsot ad felkiáltójelel nélkül.

Tehát nem tiltások értelmezésében:

— <i>ne</i>	246
— <i>nem szabad</i>	97
— <i>nem...het</i>	37
— <i>nem kell</i>	38

Összesen: 418 adat.

6. Térjünk vissza 120 igazi tiltásunkhoz! A tagmondat belsejében azt állapíthatjuk meg, hogy 105 esetben az állítmány van elől, s az adatok majd 1/3 részében, 35-ször önállóan szerepel. Igen ritka az alany (2), gyakori a tárgy és határozó (26, illetve 29), akár mindkettő is (22). Nem lehet valódi tiltás bizonyos lexikai-szemantikai tartalom esetén, pl. a *ne félj* mindig buzdít. Általában fenyegetésben vagy tréfában kerül a tiltószó az igekötő és az ige közé, pl. *ki ne mondd*.

Ez a szintaktikai jellemzés akkor érkezik igazán céljához, amikor indokát keressük a tiltásnak. Így pl. valamelyik mondatem jelzője miatt tiltunk 11-szer, mondatrész miatt 13-szor, több mondatrész miatt 16-szor az 1 tagmondatos példákban. Ld.: az elsőt (19). Formája: $(j \setminus H) \setminus \bar{A}$.

(13) *Dülő falhoz ne támaszkodj!* = ne pártolj veszett ügyet! (táj)
(f 170, O.N.G. 194. 1.)

7. Tiltó formájú szólásaink tehát elsősorban arra valók, hogy segítsenek eligazodni az élet kisebb-nagyobb útvesztőiben. A leginkább jótanácsok ezek, gyakori bennük a tiltó formájú biztatás, gúnyolódás, tréfálkozás. A mondatvégi felkiáltójel és a tagmondatok rövidegsége, az állítmány (kezdő) szórendje szintaktikailag jellemző a valós tilalmakra.

HÄUFIGKEITSDATEN UNSERER PROHIBITIOSREDEWENDUNGEN

János Nagy

Die Grundarbeit, die Sammlung „Ungarische Redewendungen und Sprichwörter“ von GÁBOR O. NAGY wird vom Verfasser analysiert. Laut der Eigenarten der lexisch-grammatisch-syntaktischen Mittel, die eine prohibitive Funktion erfüllen, ordnet er den Gruppen nach seinen Stoff. Die Beschreibung der Type gehört zur Aufgabe dieses Artikels.

ЧАСТОТНОСТЬ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПОГОВОРОК, ВЫРАЖАЮЩИХ ЗАПРЕЩЕНИЕ ДЕЙСТВИЯ

Янош Л. Надь

Автор статьи исследует материал монографии Габора О. Надя «Венгерские поговорки». На основе выявления особенностей лексико-грамматических и синтаксических средств он подразделяет материал на группы. Задача данной статьи состоит в описании этих групп венгерских поговорок.